

Бондарчук Петро (Київ)

УДК 265+260.2,94(477)”1940/1980“

РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (середина 1940-х — середина 1980-х років)

У статті аналізується здійснення релігійних обрядів циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання в УРСР. Автор простежує динаміку виконання обрядів, тенденції змін у цій сфері. Висвітлено мотивацію віруючих стосовно здійснення релігійних обрядів життєвого циклу.

Ключові слова: релігійні обряди, хрещення, вінчання, поховання, віруючі.

Одним із важливих питань соціорелігійної історії є обрядова поведінка віруючих. Вивчення його допомагає краще зрозуміти релігійність населення, його духовні пріоритети та цінності. В цій праці, аналізуючи це питання автор зупиняється на періоді середини 1940-х — середини 1980-х років. Предметом вивчення є виконання релігійних обрядів життєвого циклу в УРСР.

У вітчизняній історичній науці ця проблематика не була предметом спеціального історичного дослідження. Праці істориків, присвячені релігійному життю 1940–80-х років, лише побіжно торкалися її. Серед цих досліджень були монографії О. Лисенка¹, В. Пащенко², В. Войналовича³, І. Андрухів⁴, С. Яремчука⁵, Я. Стоцького⁶ та інші.

Велику увагу релігійні конфесії, насамперед РПЦ, РПСЦ, РКЦ та УГКЦ, приділяли обрядовим діям, які супроводжували найважливіші моменти людського життя: хрещення, вінчання та поховання. Перший і найповажніший із семи православ'я і католицизму — обряд (таїнство) хрещення. В основі його лежить вчення про те, що кожна людина грішна від народження, тобто несе на собі відбиток перворідного гріха, який змушує її страждати і робить вразливою перед злом. Хрещення звільняє людину від влади гріха, нечисті й відкриває шлях до спасіння, вічного життя у раю. Людина, за християнським віровченням, під час хрещення з'єднується з Богом, отримує благодать і помирає для тілесного, гріховного життя. Водночас хрещення є символічним актом прийняття дитини чи неофіта до релігійної громади⁷. Зважаючи на таке його значення, цей обряд був поширений серед вірян. У громадах РПЦ одночасно із цим обрядом виконувалося таїнство миропомазання, яке в римо-католиків здійснювалося пізніше.

Іншим важливим та поширеним був обряд похоронів. Похоронні обрядові дії включали відспівування та поминальні треби, які здійснювалися на

третій, дев'ятий, сороковий день і в річницю смерті⁸. Заупокійні богослужіння та похоронні обрядові дії мали полегшити померлому шлях до Царства Небесного, відмолити гріхи та відігнати «нечисту силу»⁹. Позаяк обряди хрещення та похорон, за релігійним віровченням, визначали багато в чому життя людини і посмертне існування людської душі, їх виконання було для віруючого надзвичайно важливе.

Менш поширеним було вінчання, що означало освячення шлюбу Богом.

Упродовж 1930-х років у зв'язку із жорстокою боротьбою з Церквою та релігією, закриттям храмів кількість виконуваних обрядів значно скоротилася. Під час війни, коли відбувалося відновлення діяльності храмів і функціонування релігійних громад, спостерігалось пожвавлення цієї діяльності. Ця тенденція зберігалась й у повоєнний період, відтак релігійні обряди виконувалися часто. 1946 року на Волині, за офіційними даними (цифри яких були нижчі від реальних, оскільки не включали певну кількість не облікованих обрядів і часто були занижені), православні священники охрестили 70,7% новонароджених дітей, повінчали 52% усіх зареєстрованих пар молодят і виконали обряд поховання над 78% померлих¹⁰. У Жмеринському районі Вінницької області 1947 року було здійснено близько 5 тис. релігійних обрядів (хрещень, відспівувань тощо)¹¹. Навіть 1957 року на Полтавщині, за офіційними даними, із 24 800 зареєстрованих новонароджених дітей 70% було охрещено. За церковним обрядом відбулося понад 40% поховань померлих¹². Вагомий рівень обрядової активності спостерігався також у промислових регіонах, де релігійність населення була найнижчою. Зокрема, в Новомосковську Дніпропетровської області 1949 року із 633 народжених дітей було охрещено у церкві 569, 1951-го із 639–545¹³. У Синельниківському районі Кривого Рогу 1946 року було охрещено 45% новонароджених, повінчано — 3,6% пошлюблених, поховано за церковним обрядом 36% померлих; у Васильківському районі цього міста охрещено й поховано відповідно 45,4% і 73%¹⁴. У багатьох регіонах, особливо в західноукраїнських областях, показники виконання релігійних обрядів були ще вищі.

Зупинімося детальніше на ситуації в окремих населених пунктах. Уповноважений Ради у справах РПЦ Федотов після своєї поїздки по Києво-Святошинському району відзначав: «В с. Михайлівська Рубежівка (Михайлівка-Рубежівка. — Б. П.) всі церковні обряди жителі цього села акуратно виконують, всі хрестять дітей, жодного похорону без священника не буває. Немає жодного випадку в селі, щоб ті, що беруть шлюб, не вінчались у церкві. У 1946 р. хрещень було 63, вінчань — 43, похоронів — 27»¹⁵. Тут до виконання релігійних обрядів були причетні і члени партії: комуніст Ковтун (39 років) вінчався у церкві, була охрещена дитина комуніста Дудника, дочка голови колгоспу вінчалася у церкві¹⁶. Уповноважений РСРК у Волинській

області М. Діденко у звіті за січень 1949 року, характеризує релігійне життя с. Пожарки Рожищенського району, писав: «У селі досі немає жодного народженого, над яким не здійснюють хрещення, немає жодного шлюбу поза церковним вінчанням <...>, навіть голова сільради не зміг цього уникнути і хрестив дитину, тому, як він заявив, що якщо залишити дитину не хрещеною, то тоді жити у селі неможливо — засміють»¹⁷.

Розповсюдження цих обрядів в Україні мало свою специфіку. Хрещення та поховання були значно поширеніші, ніж вінчання. У їх виконанні домінували західні області УРСР, тоді як південні, східні та центральні відставали. Крім того, жителі сільської місцевості були при цьому більш ревні, ніж городяни.

Як зазначалося раніше, в окреслений період спостерігалось також виконання релігійних обрядів над членами сімей комуністів та за їхньої участі. Лише у Жмеринському районі Вінницької області 1947 року 140 членів ВКП(б) звинувачувалися у причетності до виконання релігійних обрядів¹⁸. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрушова в Україні вказується, що 1948 року порівняно з 1947-м значно збільшилася кількість випадків, коли члени ВКП(б) чи кандидати в члени ВКП(б) були причетні до вінчання у церкві, хрещення дітей і дорослих, похоронів за участю священика й відвідували богослужіння у церкві. За 1947–1948 роки обкоми КП(б)У розглянули 980 справ на членів і кандидатів ВКП(б), що мали стосунок до здійснення релігійних обрядів, із них 349 припадає на 1947 рік, тоді як на 1948-й — 629. Найбільше членів і кандидатів у члени ВКП(б) причетні до релігійних обрядів у Житомирській області (191), Чернігівській (144) та Кам'янець-Подільській (129)¹⁹. Приміром, Ф. Доманський, член ВКП(б) із 1944 року, пасічник у радгоспі (Бердичівський район Житомирської області), запросив до себе додому священика, який охрестив вісім молодших дітей, двоє старших відмовилися²⁰. І. Гурін, 1919 року народження, член ВКП(б) із 1944 року, працював рахівником у колгоспі с. Бобровиця Чернігівської області і був секретарем первинної парторганізації. Своє вінчання у церкві наприкінці 1947 року пояснював тим, що інакше його дружина вийшла б заміж за іншого²¹. Інший комуніст (1919 року народження), який з 1943 року працював ланковим у колгоспі Згурівського району Полтавської області, дозволив охрестити свою дружину в церкві, мотивуючи свій вчинок тим, що від нехрещеної жінки може народитися виродок²².

У березні 1947 року Торчинський райком КП(б)У Волинської області розглядав справу про хрещення дітей комуністів Захарченка й Томашевича (обряд хрещення над дитиною першого виконувався у церкві, а другого — вдома). Згодом з'ясувалося, що діти колишнього голови райвиконкому Г. Дубинця і чинного Г. Павлюка теж охрещені в цей період²³. Як бачимо,

членство в компартії не перешкоджало багатьом людям зберігати залишки релігійної віри.

Попри те, що багато людей були причетні до виконання релігійних обрядів, частину православного духовенства, переважно зі старих кадрів, турбувало, що віряни не усвідомлювали їх змістового наповнення. Низку прикладів наведено у звіті (за січень–травень) 1949 року уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченка. Наприклад, священник Пашков із Херсонської області не задовольнявся тим, що віруючі здійснювали релігійні обряди за звичаєм, а хотів, щоб вони виконували їх із почуття віри. Священник Слесарев (с. Землянка Макіївського району Сталінської області) вимагав від осіб, які принесли хрестити дитину, знання напам'ять Символа віри, інакше відмовлявся здійснювати обряд²⁴. Неналежне усвідомлення значення обрядів не було наслідком лише антирелігійної боротьби, воно корінилося в самому православ'ї, яке в історичному минулому ніколи не акцентувало уваги на знанні пересічними віруючими основ віровчення чи змісту обрядів, відтак поширенішою була практика неусвідомленого обрядовір'я.

Серед істинно-православних християн (за окремими винятками) через відсутність священників не виконувалися обряди (таїнства) миропомазання, священства, маслосвяття (єлеопомазання). Обряд хрещення здійснювали повивальні бабки чи лідери та проповідники, які зналися на цій церемонії. За церковними правилами, повивальна бабка могла охрестити дитину, якщо та була слабка й могла померти неохрещеною. Істинно-православні християни скористалися цим правилом²⁵. В їх середовищі також було відсутнє виконання обрядів миропомазання та маслосвяття (єлеопомазання), проте окремі їх елементи могли виконуватися²⁶.

Не відмовлялися від виконання релігійних обрядів у цей період і загнані в підпілля греко-католики, які не перейшли у православ'я. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»²⁷. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Віруючі, що залишилися вірні греко-католицизму після ліквідації УГКЦ, часто відмовлялися, щоб обряди виконували православні священники. 1948 року священник Погорецький із Тернопільської області заявляв: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші

церкви, тобто туди, де священики не признаються, що вони визнали православ'я...»²⁸. Отже, на долю греко-католицького духовенства припадало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

Активними в повоєнний період були римо-католики. Виконання релігійних обрядів життєвого циклу католицьким духовенством можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу у Львові. 1950 року там було охрещено 134 особи, 1951-го — 145, 1952-го — 126, 1953-го — 125. Кількість вінчань у ці роки становила відповідно 47, 51, 63 і 61²⁹, тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо враховувати, що більшість римо-католиків польського походження були виселені після війни до Польщі й тих, що залишилися, було небагато. Можна також стверджувати, що ситуація із виконанням обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 року у кафедральному костьолі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 роком, то вінчань — більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

Доволі активними у виконанні обрядів були протестанти, хоча тут слід зауважити, що вони не виконували деяких обрядів, які здійснювали православні та католики, та й самі обряди інколи мали інше значення. Приміром, баптисти, крім хрещення, здійснювали обряди вінчань та похоронів, які зберегли зовнішню церковну оболонку. Вони включали проповіді, молитви, співання гімнів³⁰, але не були таїнствами. Виконання обрядів у протестантських релігійних організаціях закритого типу в досліджуваній період часто відбувалося таємно.

Ось як, за свідченням очевидця, відбувалися хрещення в повоєнний період у громаді АСД у с. Пожарки Рожищенського району Волинської області: «Акт хрещення проводився таємно, скромно на річечці Лютиця поблизу села Пожарки. Присутніми були 5 осіб — ті, хто приймав хрещення, і ще 5 осіб, які його обслуговували». Інший член громади АСД повідомляв: «Весь акт хрещення проходив таємно. Сільські начальники, дізнавшись про намір хрещення, вартували біля дороги з метою перешкодити проведенню обряду»³¹. Наведені приклади були типові для протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних.

Особливістю повоєнного релігійного життя був сильний зв'язок із воєнними лихоліттями — їх відгомони залишалися доволі відчутні. Зокрема це стосувалося релігійних ушанувань загиблих під час війни. Одним із проблемних моментів було здійснення панахид на братських могилах. Ініціювали ці акти представники духовенства та віруючі люди, але влада їх часто забороняла. У листі Ради у справах РПЦ при РМ СРСР від 11 травня 1948 року до уповноваженого Ради у справах РПЦ у Миколаївській області

Плахотного зазначалося, що здійснення панахид на братській могилі не дозволяється. Крім того, лист містив рекомендацію: тактовно роз'яснити священику, що у братських могилах можуть бути поховані не лише православні віруючі (а й навіть невіруючі), відтак можуть виникнути непорозуміння між різними віруючими і служителями різних культів³².

Як свідчать факти, в період середини 1940-х — середини 1950-х років спостерігалася тенденція до здійснення великої кількості обрядів в УРСР загалом. Це характерно для всіх великих та середніх конфесій. Проте були регіональні відмінності: в західноукраїнських областях виконувалося більше обрядів, ніж у південних, східних та центральних. Серед православних і католиків найпоширеніші були обряди хрещення та поховання.

Частка здійснених обрядів особливо зменшувалася впродовж кінця 50-х — початку 60-х років, коли здійснювалася активна антирелігійна політика. 1961 року у храмах РПЦ в УРСР, за офіційними даними, було охрещено 41% новонароджених (335 893 дитини), а 1962-го — 41,2% (340 963 дитини)³³. 1961 року поховано за релігійним обрядом 35,7% померлих (103 347), а 1962 року — 33,9% (110 940). 1961 року у православних храмах вінчалася 28 014 пар із 433 501, що брали шлюб, а 1962-го кількість вінчань в Україні складала 5,4% від загальної кількості укладених шлюбів³⁴. Очевидно, що ці цифри не відповідають дійсності, адже саме в цей період набирала сили практика заниження показників виконаних обрядів, до якої вдавалися органи влади, щоб успішно рапортувати про свої здобутки на ниві антирелігійної боротьби. Водночас чимало священиків приховували інформацію про частину здійснених обрядів.

До того ж на початку 1960-х фігурують суттєво відмінні дані. 1963 року в Україні, за офіційними даними, у православних храмах було охрещено 387 603 осіб (48,8%) із загальної кількості зареєстрованих новонароджених³⁵, тоді як 1961-го — 41%. Те саме стосується й обряду похоронів: якщо 1962 року, за офіційними даними, за ним було поховано 33,9% померлих, то 1963-го — 49,6%³⁶. Однак кількість вінчань за цей період зменшилася: 1963 року вінчалася у православних храмах 21 601 пари з 407 388 зареєстрованих шлюбів — на 2024 пари менше, ніж 1962 року³⁷. Не варто також забувати, що певна частина виконаних обрядів у Галичині та Закарпатті припадала на підпільне греко-католицьке духовенство, а ці обряди не фігурували в статистиці. Попри цифрові неточності, ми все-таки можемо простежити (враховуючи зазначені моменти) динаміку виявів обрядової активності віруючих, а вона свідчить, що порівняно з повоєнним періодом частка виконаних обрядів у цей період значно зменшилася.

Детальніше кількість виконаних обрядів хрещення, вінчання та поховання у середовищі РПЦ в окремих регіонах відображає представлена в таблиці 1 інформація³⁸.

Таблиця 1

Дані про кількість релігійних обрядів в УРСР за 1961 і 1962 роки						
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених		Вінчань у % від загальної кількості шлюбів		Поховань за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів	
	1961	1962	1961	1962	1961	1962
Вінницька	27,6	32,0	3,0	2,1	27,5	20,4
Волинська	67,6	69,3	17,4	13,6	69,0	65,0
Дніпропетровська	18,5	28,0	0,9	0,4	13,5	26,0
Донецька	41,6	38,3	0,9	0,4	42,0	29,5
Житомирська	38,0	35,0	3,0	1,9	39,6	31,6
Закарпатська	59,0	67,7	30,1	36,0	62,3	65,5
Запорізька	31,6	42,6	0,4	0,3	15,1	12,06
Івано-Франківська	54,5	54,5	30,7	30,6	62,9	58,9
Київська	51,0	38,1	2,1	1,5	41,4	29,6
Кіровоградська	45,5	36,0	0,8	0,5	33,6	19,4
Кримська	29,7	36,6	0,3	0,2	12,6	19,4
Львівська	51,4	48,3	30,1	29,5	56,6	39,2
Луганська	23,2	20,1	0,5	0,5	22,2	20,0
Миколаївська	41,9	41,4	0,8	0,6	33,6	40,94
Одеська	49,6	43,6	8,0	5,6	42,5	50,6
Полтавська	39,6	33,5	0,4	0,2	27,6	20,0
Ровенська	62,5	65,5	28,5	23,6	64,5	64,3
Сумська	44,6	52,0	1,6	1,01	37,1	40,1
Тернопільська	58,4	58,0	38,4	35,01	35,7	68,0
Харківська	29,6	41,4	0,8	0,55	15,56	24,3
Херсонська	41,5	38,3	0,8	0,6	27,8	29,3
Хмельницька	35,4	34,9	2,1	0,5	29,0	19,1
Черкаська	31,8	38,2	0,6	0,4	27,7	25,2
Чернівецька	52,9	57,5	22,3	21,4	61,9	61,6
Чернігівська	41,0	41,1	4,2	2,2	46,2	28,8
Усього	41,0	41,2	6,4	5,4	35,7	33,9

Отже, найбільше охрещених 1962 року було у західноукраїнських областях — Волинській і Закарпатській, найменше — у центральних, східних і південних, особливо в Луганській та Дніпропетровській. За виконанням обряду вінчання цього ж року домінували Закарпатська, Івано-Франківська й Тернопільська області, а найбільше відставали Запорізька, Кримська та Полтавська. Що стосується Галичини, то тут, як ми зазначали раніше, певна частина виконаних обрядів припадала на греко-католицьких священнослужителів, що діяли підпільно. Ці дані у звітах уповноважених не фігурували. Те саме стосувалося й поховань за релігійним обрядом: найбільше їх зафіксовано у Західній Україні, найменше — в багатьох центральних, східних і південних областях. До того ж в областях, що сусідили, ситуація була неоднозначною. У Донецькій області, яка межувала з Луганською, частка осіб, що здійснили хрещення 1962 року, була майже удвічі більша, ніж в останній. Очевидно, що статистика по окремих областях далека від істини, зокрема і внаслідок бажання місцевих уповноважених успішно прозвітувати про успіхи в боротьбі з релігією. Занижені цифри були обумовлені й тим, що частину обрядів духовенство не фіксувало. Цю думку підтверджує дуже невелика, за офіційною статистикою, частка хрещень новонароджених у переважно сільській за населенням Вінниччині, де цей обряд виконувався над більшістю сільських дітей.

Незважаючи на посилення боротьби з релігією в цей період продовжували виконуватися релігійні обряди, зокрема хрещення, над членами сімей комуністів і навіть керівників державних установ та компартійних організацій. Лише у Новомосковську Дніпропетровської області, як повідомляється у доповідній записці старшого інспектора уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР С. Голубаня від 29 липня 1963 року, зафіксовані випадки хрещення дітей заступника секретаря парткому М. Ільїна, заступника прокурора М. Уткіна, завідувача райвідділу культури В. Огурцова, директора вечірньої школи А. Криворучка, секретаря партійної організації листопрокатного цеху металургійного заводу І. Головатого, секретаря партійного бюро СУ-2 Я. Деркача, секретаря партійної організації металургійного заводу І. Шинкаренка, секретаря парторганізації механічного заводу Ф. Журавльова та інших. Усього згадується кілька десятків керівників компартійних організацій та посадових осіб³⁹. У Миколаївській області не лише було охрещено дитину секретаря комсомольської організації колгоспу «Росія» селища Криве Озеро Л. Ларцева, він і сам був хрещеним батьком одного з комсомольців⁴⁰. Як бачимо, ситуація повоєнного періоду, коли діти частини комуністів і ще більше комсомольців, були охрещені, зберігалася.

Часто обряди здійснювалися не лише з релігійних причин. Так, громадянин Єрж (70 років) із с. Вищитарасівка Томаківського району Дніпро-

петровської області в бесіді з уповноваженим Ради у справах РПЦ зазначив: «Хай у нас немає молитовного будинку. Ми його не можемо мати, адже немає відповідної будівлі. Але не можна ж допускати і до того, щоб померлих ховали як собак. Забили в ящик, кинули в яму і в тих, що лишилися живими, на серці залишилися і гіркота, і думки: так само й мене поховують, як собаку. До війни у нас не було церков, але людей ховали як належить: проводжали з почестями»⁴¹. Цей громадянин не заявляв про свою релігійну приналежність, як і не порушував питання про відкриття церкви, однак був невдоволений тим, що померлих ховають без будь-якого вшанування.

Аналізуючи здійснення релігійних обрядів у середовищі РПЦ, один із працівників Ради у справах РПЦ в, УРСР старший інспектор уповноваженого Ради С. Голубань після перевірки в Кіровоградській області (1961 року) зазначав: «Безперечно, що в багатьох випадках ці обряди здійснюються в силу традиції. Безсумнівно, велику роль при цьому відіграла та ситуація, що церква залучала людей до виконання обрядів своєю помпезністю та мальовничістю релігійних обрядів і ретельно розробленим ритуалом»⁴². Радянський чиновник у даному разі лише підкреслив відомий як для влади, так і для духовенства, факт.

Намагалися у цей період зберегти вірність релігійним обрядам і старообрядці, що належали до РПСЦ (Білокриницької згоди). 1963 року в с. Грубні Кельменецького (тепер Сокиринського) району Чернівецької області із 36 новонароджених дітей 32 було охрещено в старообрядницькій церкві⁴³. Хоча слід зауважити, що загальна статистика по УРСР із виконання релігійних обрядів хрещення, вінчання і похоронів серед старообрядців була значно нижчою.

Дослідник старообрядництва О. Катунський зазначав, що однією із суттєвих особливостей віри старообрядців є прихильність до релігійного обряду. Релігійна догматика притягує увагу пересічних віруючих дуже рідко. Обряд виступає в ролі певного «інструмента», який забезпечує «вічне блаженство на тому світі» й вирішує земні проблеми⁴⁴. «Все це виробило у старообрядців практицизм у ставленні до життя, віру в успіх своїх дій, пронизаних релігійною обрядовістю», — зазначає О. Катунський. — «Іншими словами, більшість глибоко віруючих старообрядців сприймають усе своє життя як неперервний обряд. При цьому вони рідко звертаються до бога з будь-якими практичними проханнями. Те, що їм під силу, намагаються робити самі, про інше просто не думають»⁴⁵.

У релігійних організаціях старообрядців-безпопівців виконували здебільшого обряд похорону. Обряди хрещення новонароджених та вінчання здійснювалися рідко. На початку 1962 року із 63 старообрядницьких релігійних організацій безпопівських було лише 12⁴⁶. Нечисленність безпопівських громад сприяла занепаду релігійного життя, а місіонерської діяльності

спрямованої на збільшення кількості членів громад, яку провадили протестанти, вони не вели.

Активно виконувалися релігійні обряди життєвого циклу в греко-католицькому середовищі. Частина віруючого населення Галичини та Закарпаття у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років часто під впливом греко-католицького духовенства продовжувала ігнорувати здійснення обрядів православним духовенством. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добрівляни. Священик цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁴⁷. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті — уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁴⁸. Як бачимо, представники греко-католицького духовенства продовжували таємно хрестити, вінчати та здійснювати поховальний обряд.

Не нижчою, ніж серед православних вірян, була обрядова активність римо-католиків. У житомирському костьолі 1960 року було охрещено 774 дітей, 1961-го — 755, 1962-го — 740; у костьолах Закарпаття 1960 року — 1416, 1961-го — 1284; у Хмельницькій області 1960-го — 536 дітей, 1961-го — 551⁴⁹. У костьолі Житомира 1963 року охрестили 1994 осіб, а в костьолах Львівської області — 454⁵⁰. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів⁵¹. Значно менше людей вінчалися у храмі: в костьолах Тернопільської області 1960 року — 37 пар, 1961-го — 39, 1962-го — 21; у Хмельницькій 1960 року — 139, 1961-го — 103⁵². У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала — вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були в Закарпатті. На початок 1960-х у костьолах вінчалися навіть працівники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священники. В Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно⁵³. В регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Великим залишався рівень виконання релігійних обрядів у Закарпатті в тих населених пунктах, де діяли реформатські громади. У с. Велика Добронь Ужгородського району 1961 року було охрещено 93% новонароджених

дітей, повінчано 83% усіх одружених, за релігійним обрядом були поховані всі померлі. 1960 року ці цифри становили відповідно — 85%, 72%, 97%. У с. Дрисині Мукачівського району 1960 року у храмі вінчалось 52% одружених, а 1961-го — всі⁵⁴. Цікаво, що в населених пунктах, де поруч із реформатами проживало багато представників інших конфесій, кількість виконаних релігійних обрядів була меншою.

У досліджуваній період серед реформатів, як і серед прибічників інших конфесій, спостерігалися спроби з боку рідних щоб священнослужителі здійснили релігійні обряди й над невірними. Для прикладу наведемо випадок, що стався у с. Струмківка Закарпатської області 1962 року: «...Ховали померлого молодого робітника-атеїста... Але батьки померлого наполягли, щоб був і реформатський єпископ Генчі, який у церкві цього села був за пастора. Останній відмовився, мотивуючи тим, що померлий був атеїстом. Тоді не тільки батьки, а й багато віруючих зажадали, щоб Генчі обов'язково був на похоронах. Генчі пішов, але без чорного плаща (схожого на ризу) і виступив із промовою, в якій не згадував бога і наприкінці сказав: “Покійник був хорошою людиною, але атеїст. Я його ще в дорадянський час ніяк не міг змусити молитися богу в школі, де я в той час викладав богослів'я”»⁵⁵. Прикметно, що інші священники, особливо православні, були менш вимогливі і часто виконували релігійні обряди при похованні невірних людей на вимогу їхніх рідних.

Під тиском влади загальна кількість обрядів, які здійснювалися в середовищі реформатів, скорочувалася. Якщо 1959 року було здійснено 1702 хрещень, то 1960-го — 1500; вінчань за церковним обрядом — відповідно 597 і 482⁵⁶. Проте частка виконаних обрядів хрещення, вінчання і похорону в реформатському середовищі залишалася вищою, ніж у православному та католицькому.

Послаблення антирелігійної боротьби в середині 1960-х років дало лише нетривале збільшення кількості виконання обрядів життєвого циклу, і тенденція до їх зменшення зберігалася. У 1970–80-х, порівняно із 1960-ми, спостерігалось подальше загальне зниження кількості здійснених обрядів. Кількість хрещень, здійснених в Україні православними священниками 1974 року, порівняно з 1970 роком, за офіційними даними, знизилася майже на 8% і становила 37%. За цей період на 2,3% зменшилася кількість похоронів за релігійним обрядом. Знизилася й кількість церковних вінчань⁵⁷.

В окремих документах Ради у справах релігій, працівники якої хотіли прозвітувати про свою успішну діяльність у сфері боротьби з релігією, навіть стверджувалося, що за шість років (1971–1977) в Україні на третину скоротилася кількість хрещень і вінчань (завищені дані. — *Б.П.*), поступово знижувалася кількість поховань за церковним обрядом⁵⁸. У СРСР скорочення обрядовості за 9 років відбувалося такими темпами: 1962 року було

охрещено 30,7% новонароджених дітей, а 1971-го — 20,6%; вінчання у православних храмах 1971 року складало лише 1,9% від загальної кількості шлюбів, а з усіх християнських конфесій — 3%⁵⁹. Як бачимо, статистика СРСР була значно нижчою, ніж в УРСР.

Водночас спостерігалось і збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні 1966 року було охрещено 1777 школярів, то 1974-го — 2683⁶⁰. Але ці цифри не враховували кількості не облікованих підпільних хрещень.

Нерідко охрещували й дітей представників інтелігенції. У Миколаєві, за офіційними даними, 1974 року були охрещені діти 92 інженерно-технічних працівників, 41 — вчителів і студентів, стількох же медиків, 16 — співробітників органів МВС⁶¹. Проте ця статистика не враховувала дітей, охрещених в інших храмах — за межами міста. Інтелігенція за виконання релігійних обрядів над їхніми дітьми могла зазнати гонінь, на відміну від колгоспників та робітників.

В окремих населених пунктах обряд хрещення здійснювали над понад 90% новонароджених дітей. Зокрема, в доповідній записці «Про релігійну обстановку в Ровенській області» (1970 рік) вказувалося, що в регіоні є села, де майже кожна новонароджена дитина охрещена в церкві⁶². Такі села були не лише в Західній Україні, а й у центральних областях. Зауважмо також, що сільська місцевість у здійсненні цього обряду випереджала міста. У Чернігівській області на сільську місцевість припадало 70%, а на міста — 30% із загальної кількості хрещень 1973 року⁶³. До того ж ситуація попередніх періодів, коли частину виконаних обрядів духовенство не реєструвало, а частину обрядів у Галичині та Закарпатті здійснювали греко-католицькі священики, повторювалася. Крім того, документи державних органів містять інформацію про здійснення релігійних обрядів удома (їх також не фіксували) й позаштатними священиками⁶⁴.

Аби чіткіше побачити динаміку виконання обрядів у середовищі РПЦ у цей період, звернімося до показників по Києву. Тут із 1970 по 1974 рік було досягнуто значного зниження релігійної обрядовості: хрещень — із 34,1% до 19,9%, вінчань — до 0,9%, відспівувань — до 28%⁶⁵. 1977 року хрестили новонароджених дітей 19%, вінчання становило 0,9% від кількості зареєстрованих шлюбів, поховано за релігійним обрядом 22,9% померлих⁶⁶. Різке зменшення кількості виконаних обрядів показує, що в подоланні релігійності виважена поступова атеїстична пропаганда була не менш ефективна, аніж жорстка антирелігійна боротьба.

На кінець 1970-х — початок 1980-х років (порівняно з другою половиною 1940-х), за офіційними даними, частка виконаних обрядів життєвого циклу значно зменшилася загалом по Україні: приблизно удвічі — хрещення й не менш ніж у кілька разів — вінчання. Менших змін зазнала традиція похо-

вань за релігійним обрядом. У різних регіонах зменшення виконання релігійних обрядів різнилося, що було зумовлено різними факторами.

Розглянемо ситуацію із виконанням різних обрядів у цей період детальніше, як її зображали радянські чиновники (див. таблицю 2) з її подальшим критичним аналізом.

Таблиця 2

Офіційні дані про кількість здійснених релігійних обрядів в окремих областях за перше півріччя 1978 року			
Назва області	Хрещень у % від загальної кількості новонароджених	Вінчань у % від загальної кількості шлюбів	Поховань за релігійним обрядом у % від загальної кількості похоронів
Вінницька	34,9	1,9	35,9 ⁶⁷
Ворошиловградська	27,3	0,4	67,6 (зокрема очних — 19,8, заочних — 47,8) ⁶⁸
Закарпатська	33,7	16	63,3 ⁶⁹
Івано-Франківська	42	12	70,2 ⁷⁰
Київська	29,9	0,5	37,2 ⁷¹
Кіровоградська	22,7	0,1	31,6 ⁷²
Кримська	18,6	0,05	очних — 2,8, заочних — 45,1 ⁷³
Одеська (на 1977 рік)	50,3	3,8	52,7 ⁷⁴
Полтавська	17,1	—	58,7 ⁷⁵
Тернопільська	28,6	13,7	76,1 ⁷⁶
Харківська	29,6	0,34	5,8 ⁷⁷
Херсонська	35,3	0,02	46 ⁷⁸
Хмельницька	20,4	0,4	25,1 ⁷⁹
Черкаська	24,3	0,23	29,8 ⁸⁰
Чернівецька	23,7	8,3	53,9 ⁸¹
Чернігівська	27	1,3	15 (із них 39% — заочні) ⁸²

Багато даних статистики у таблиці 2 явно занижені й хибні. Найбільше це стосується західних областей. Хоча в Галичині та Закарпатті частину виконаних обрядів можна «списати» на греко-католицьке духовенство, однак у Чернівецькій області низька статистика хрещення новонароджених (23,7%) обумовлена насамперед «правильним» статистичним підходом. Загалом можна стверджувати, дослідивши широке коло джерел, що кількість хрещених немовлят наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років в Україні загалом становила не менше 60% від всіх новонароджених. У західних областях цей відсоток був вищий, а в східних і південних — нижчий. Те саме стосується мешканців сіл і міст: перші загалом більше схилилися до проведення цього обряду над своїми дітьми, ніж останні. Як бачимо, дані цієї таблиці становлять інтерес не як свідчення кількісних показників (а вони були далекі від реальних), а лише частково для відображення регіональних відмінностей — порівняння західних, центральних, східних і південних регіонів.

Що ж стосується цифр, які відображали кількість вінчань і поховань за релігійним обрядом, то вони менше зазнавали корекції з боку чиновників. Це було зумовлено низкою причин. Зокрема, кількість вінчань і так була доволі низька порівняно з показниками кількості віруючих, які офіційно визнавалися владою. А високу частку похованих за релігійним обрядом можна було допустити (тут занижувалася насамперед кількість так званих заочних відспівувань), скільки вона стосувалася людей народжених переважно в дорадянський період, а відтак не повністю перебуваючих під впливом атеїстичного світогляду. Тоді як висока частка охрещених новонароджених означала, що місцева влада не належним чином проводить антирелігійну пропаганду і бореться з «релігійними пережитками». А за таку «несумлінність» радянські посадові особи могли зазнати посадових стягнень і навіть бути звільненими з роботи.

Близькі показники виконання обрядів в Україні зафіксовані й у 1980-х. У Львівській області 1986 року, за офіційними даними, повінчалися 21,5% молодят і 64,5% похоронів було здійснено за релігійним обрядом⁸³. Це не надто відрізнялося від статистики другої половини 1970-х років. Всього у храмах РПЦ 1982 року було здійснено 182 тис. обрядів хрещення, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних обрядів. На інші релігійні течії припадало лише 14 тис. згаданих обрядів (3,1%)⁸⁴. Такий невеликий відсоток лише свідчив, що серед прибічників багатьох протестантських течій та представників інших конфесій окремі обряди не виконувалися.

Ситуація у РРФСР була багато в чому схожа. За соціологічними даними, наведеними у книжці О. Дем'янова, близько 44,5% жителів Воронежської області (1970-ті роки) хрестили своїх дітей, ховали за релігійним обрядом понад 60% померлих⁸⁵. Як в УРСР, так і в Росії на прояви релігійності впливала регіональна специфіка.

Водночас у СРСР спостерігалася тенденція до збільшення кількості хрещень дорослих і дітей шкільного віку. Якщо 1976 року обряд хрещення було здійснено над 26,8 тис. повнолітніх осіб (за даними релігійних організацій), то 1986-го — над 51,8 тис., а хрещення дітей шкільного віку зросло за цей період відповідно від 25,6 тис. до 40,5 тис.⁸⁶

Як уже зазначалося, дані про кількість виконаних обрядів, які подавалися, часто були надзвичайно спотворені. Погляньмо на звіт 1975 року. Тернопільська область звітувала, що кількість хрещень складає 36% від кількості новонароджених. Тоді ж Донецька область, де була набагато нижча релігійність населення, і значно менше храмів, звітувала про 34,8% хрещень. Ще більш викривлена ситуація спостерігалася 1980 року, коли «малорелігійна» Донеччина за звітами перевершила Тернопільщину на 0,5%. А 1985 року справа дійшла до відвертого абсурду: за офіційними даними, на Тернопільщині було здійснено на 20% менше обрядів хрещення над новонародженими, ніж на Донеччині⁸⁷. Навряд чи чиновники, які склали або приймали ці звіти, вірили статистиці. Український релігієзнавець В. Єленський справедливо зауважує з цього приводу: «...Вся країна вимушено жила тоді в такому собі “ідеологічному задзеркаллі”. Пропагандистські фантоми охоплювали всі сфери життя. Згідно з ними чавуну мало виплавлятися щороку більше, а релігійності лишатися все менше. Скорочення мережі релігійних організацій, питомої ваги релігійних обрядів, кількості самих віруючих ставало критерієм успішної політико-виховної роботи. Вже це спотворювало реальну картину: в центр надходили переможні реляції про мало не масовий перехід учорашніх віруючих на позиції науково-матеріалістичного світогляду. Духовенство ж приховувало правдиві дані про кількість хрещень, вінчань тощо, протестантські пресвітери не вносили до списків громади віруючих з вищою освітою, студентів, просто тих, хто побоювався втратити посаду. “Справна цифра” правила бал і серед ідеологічних працівників: той, хто володів прийомами формування потрібних показників, міг поглузувати з диваків, котрі не знали правил гри чи відмовлялися грати в неї»⁸⁸.

Певну активність у виконанні обрядів життєвого циклу зберігали й старообрядці. Динаміка хрещень, вінчань і похоронів за релігійним обрядом старообрядців 1960–70-х років була така: якщо 1964 року у Вінницькій області було охрещено 149 дітей, повінчано 53 пари, поховано за релігійним обрядом 81 померлих осіб, то 1970 року відповідно 116, 44, 117; 1973-го — 82, 38, 125⁸⁹. 1977 року на Вінниччині у старообрядницьких громадах було охрещено 70 дітей, здійснено 40 вінчань і 165 відспівувань. Цього ж року соборувалося 70 осіб. Згідно з опитуваннями, діти дев'яти із десяти молодих сімей були охрещені на вимогу своїх дідів та бабів. Із 70 хрещень 60 було здійснено над дітьми колгоспників і лише 10 — над дітьми з робітничих

сімей⁹⁰. Отже, ці цифри свідчать, що кількість охрещених і вінчаних у РПСЦ невпинно зменшувалася; одночасне збільшення кількості похованих за релігійним обрядом теж є свідченням занепаду цієї конфесії, адже віруючих ставало менше, а поповнення було незначне.

У старообрядницьких громадах Одеської області протягом 1970-х років спостерігалися ті самі процеси, що на Вінниччині: зниження кількості виконаних хрещень і збільшення кількості похоронів. Якщо 1970 року було охрещено 369 осіб, то 1972-го — 474 осіб, 1975-го — 371, а 1977 року — 256 осіб. Відспівувань упродовж цього періоду було здійснено відповідно 208, 432, 374 і 453⁹¹. Збереження високих показників виконання обрядів на Одещині великою мірою зумовлене як більшою кількістю старообрядців, що там проживали, так і більшою компактністю їх проживання.

На кінець 1970-х — початок 1980-х існували села, де вияви релігійної поведінки старообрядців були інтенсивні. Приміром, у с. Грубні Сокирянського району Чернівецької області, де населення майже повністю складалося зі старообрядців, за перше півріччя 1978 року з 13 народжених дітей 12 було охрещено; з 15 пар, що зареєстрували шлюб у ЗАГСі 11 вінчалася; із 16 похоронів — 13 було здійснено за релігійним обрядом⁹². Такого не можна було сказати про с. Білу Криницю Глибоцького району цієї ж області, де населення теж майже стовідсотково складалося зі старообрядців та їхніх нащадків. Однак упродовж 10 років (на 1978 рік) серед місцевих віруючих не було здійснено жодного хрещення і вінчання. Причина полягала не лише в послабленні релігійності, а й у збільшенні кількості осіб похилого віку. Тут майже не було молоді, вона виїжджала із села чи асимілювалася. Зрідка в цьому селі хрестили дітей старообрядців з інших місцевостей області⁹³. Як бачимо, у двох різних старообрядницьких селах була цілковито різна ситуація.

Старообрядницький священик із с. Добрянка Ріпкинського району Чернівецької області заявляв, що хрестять дітей здебільшого молоді, яка не знає молитов і не хреститься, а здійснює обряд під впливом батьків, родичів або традиції⁹⁴. Деякі старообрядницькі священики, зокрема в Чернівецькій області, відмовлялися хрестити дітей, чиї батьки не були вінчані⁹⁵. Ці представники старообрядницького духовенства намагалися не відходити від церковних традицій.

Прикметно, що старообрядницькі священнослужителі намагалися дотримуватися релігійних норм як у церковному служінні, так і у світському житті. Ця позиція часто викликала активний спротив із боку частини віруючих, яким такі погляди не були притаманні. «Вони дедали частіше протестували проти того, що священик відмовляв у хрещенні дитини, якщо батьки не вінчалися в церкві, чи в похоронах померлого, якщо він був поголений і вдягнений в одяг сучасного зразка»⁹⁶.

При переході з іншої віри у старообрядницьку над неофітами обов'язково здійснювався обряд хрещення⁹⁷. Це свідчить про те, що таїнства, виконані духовенством РПЦ, старообрядці не визнавали. Однак траплялося, коли віруючі старообрядці зверталися із проханням про виконання треб до духовенства РПЦ. Такі випадки було зафіксовано в с. Петрашівці Хмельницької області⁹⁸, й вони засвідчують поступове зближення частини старообрядців із Руською православною церквою.

Обрядову активність у цей період також проявляли й віруючі, що належали до РКЦ. У Вінницькій області 1972 року було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го — 457; повінчано відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом — 117 та 190⁹⁹. Як бачимо, тут виконувався переважно обряд хрещення, натомість вінчання та поховання — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися у римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання в католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. 1967 року в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священник здійснював упродовж 10 років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці цієї ж області 1967 року було конфірмовано близько 50 осіб, позаяк цей обряд священник став проводити останні три роки¹⁰⁰. У громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі¹⁰¹. Не проводився він того року і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області¹⁰².

Вищу активність порівняно з вірними РПЦ та РКЦ у виконанні обрядів хрещення, вінчання та поховання у цей період зберігали реформати. В районах Закарпаття, населених реформатами, була значно вища частка здійснення релігійних обрядів, ніж по Україні загалом. Так, у Закарпатті 1970 року, за офіційними даними, було охрещено 50% новонароджених, тоді як в Ужгородському районі — 59,6%, а в Берегівському — 61,9%. Поховано за релігійним обрядом у Закарпатті було 73,3% померлих, а в зазначених районах відповідно 80,6% і 74,6%. У Берегівському районі кількість вінчань була на 10,6% вищою, ніж в області загалом, а у Виноградівському — на 13,8% (в області частка вінчань становила 24,4% загальної кількості пошлюблених)¹⁰³. Доволі високий рівень обрядової активності реформатів припав і на 1980-ті.

Значну пасивність у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу в цей період демонструють іудеї. В усіх синагогах України в 1970–80-х роках не здійснювався важливий шлюбний обряд, дуже рідко — обрізання і барміцтво (над 13-річним підлітком, який, за іудейським віровченням, ставав повнолітнім). Частіше здійснювалися обряди, пов'язані із поховально-поми-

нальним циклом, але і їх виконання було далеке від ортодоксального¹⁰⁴, що свідчило про секуляризаційні процеси в середовищі іудеїв.

Обряди життєвого циклу в деяких релігійних течіях використовувалися з метою тиску на маловіруючих членів громади. Так, у молоканських сім'ях над дітьми здійснювався обряд кщення (хрещення). Дітей могли відмовити кстити, якщо над батьками не було виконано молоканського шлюбного обряду. Якщо батьки не відвідували зібрань, старці могли нагадати їм про це, коли вони хотіли кстити дитину: якщо ви не відвідуєте зібрань, отже, відійшли від молоканської віри, тому не слід просити братство кстити дитину. Проте першу дитину, як правило, кстили, пам'ятаючи заслуги предків. А батьки, очікуючи на другу, починали відвідувати зібрання¹⁰⁵. Багато віруючих молокан похилого віку зазначали, що вони робили це з остраху: якщо відійдуть від братства чи порушать молоканські традиції, їх відмовляться ховати за молоканським звичаєм¹⁰⁶.

Для багатьох слабо віруючих чи невіруючих людей (це стосується прибічників багатьох конфесій. — *Б.П.*), які брали участь у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу (зокрема як хрещені батьки), вони сприймалися як мирські. Один із священників писав: «До церкви вони приходять як до цирку: нафарбовані, виряджені. Сміються у церкві. Хрестиків не носять. Молитов не знають і повторювати за служителем не хочуть. Який сенс від такого хрещення! Вони його сприймають як світську, а не церковну справу»¹⁰⁷. Кількість таких осіб поступово збільшувалася.

Зниження рівня виконання релігійної обрядовості життєвого циклу спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення у них нових елементів. Обряд хрещення в РПЦ почали здійснювати не обов'язково після народження дитини. Те саме стосувалося вінчання і похорону. Вінчатися можна було значно пізніше від громадської реєстрації шлюбу, зняли сувору вимогу до віросповідної належності молодят¹⁰⁸. Православний священник Політило зі Львова 1972 року заявляв уповноваженому Ради у справах релігій: «...Обряд вінчання проводжу вдвоє швидше належного»¹⁰⁹.

Однією з особливостей обряду хрещення у досліджуваний період було те, що його могли здійснювати над дітьми, не зважаючи на те, чи батьки та хрещені є віруючими. І хоча церковні канони забороняли такі дії, «однак з метою якомога більше “охопити” хрещенням дітвори (і цим самим не лише збільшити прибуток церкви, а й використати його як засіб пропаганди релігії)», — як зазначав колишній священнослужитель П. Дарманський, — «служителі культу не цікавляться вірою батьків і “восприємників”»¹¹⁰. Окремі священники спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду вони поливали голову дитини водою зі склянки над мискою чи тарілкою¹¹¹. Спостерігалось спрощення у виконанні й інших обрядів. Зокрема раніше спільні панахиди і заочне відспівування померлих

дозволялися лише у виняткових випадках. Проте вже у 1950-х роках заочне відспівування, спільні сповіді та панахиди почали широко практикуватися, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення¹¹².

У брошурі П. Свободного і А. Калінчука (1988 року) зазначалося: «Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похорону. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священика віруючі приносять до церкви жменю землі із могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважається “опечатаною”. Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священики вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену матір, а дві-три пари. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме»¹¹³. Ослаблення регламентації виконання православних обрядів і спрощення було однією з причин їх значного (незважаючи на певне зменшення) поширення.

Спрощення та скорочення обрядів у досліджуваній період притаманне не лише РПЦ, а й іншим конфесіям. Як зазначено у звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового ще за 1962 рік, римо-католицьке духовенство, щоб не лише утримати, а й розширити свій вплив на населення, почало запроваджувати нові правила в богослужіння. Було скорочено літургію, і залежно від місцевих умов її проводили не лише вранці, а й увечері; спрощувалося освячення паски, криниць, житлових будинків. Залежно від обставин, відсутності священика або що віруючим рекомендували самим здійснювати цей обряд, використовуючи освячену священиком воду. В тих місцевостях, де не було єпископа, священики могли вінчати людей різних віросповідань, використовувати розмовну мову віруючих під час виконання обрядів хрещення, вінчання, сповіді. Ці відступи від канонів священнослужителі запроваджували за вказівками Ватикану¹¹⁴. Після Другого Ватиканського собору (1962–1965 роки), який вніс деякі зміни у виконання обрядів, до них почали вдаватися ще активніше.

Важлива у вивченні релігійної обрядовості мотивація віруючих до здійснення обрядів життєвого циклу. Зрозуміло, що для глибоко віруючих людей вони були невід’ємним атрибутом релігійного життя, але люди зі слабкою релігійністю могли думати інакше. Це стосується також невіруючих. На мотиваціях двох останніх категорій населення зупинимось детальніше, позаяк вони виходять за межі суто релігійної мотивації.

У праці «Религиозная обрядность: содержание, оценки» наведено таку характеристику мотивів здійснення обряду хрещення: «Провідну роль серед них грають суб'єктивні фактори. У більшості випадків це відмова родичів доглядати за неохрещеною дитиною, погляд на хрещення як на магічний акт, що зберігає здоров'я новонароженому, данина традиції, “мода” тощо. При цьому домінують такі фактори нерелігійного характеру, як сила сімейних традицій, погляд на хрещення як на давній народний обряд, звичай тощо»¹¹⁵. Інколи молоді батьки погоджувалися виконувати обряд через обіцянки їхніх родичів допомогти матеріально¹¹⁶.

Звернімося до конкретних прикладів. Невіруюча робітниця К., що не витримала навали віруючої матері, так пояснювала свої дії: «Ну що тут особливого. Ми не віримо в бога, а їй від цього приємно. Вона вже стара, та й за дітьми буде краще дивитися. Загрожувала, що якщо діти будуть нехрещені, то навіть не підійде до них»¹¹⁷. У с. Маниківцях (Хмельницька область) із 89 опитаних молодих батьків, чиї діти були охрещені у костьолі, на запитання про мотиви хрещення відповіли: «Зробили це за традицією» (38 осіб); «тому що хрестять інші» (32); «на вимогу батьків» (12), лише семеро зізналися: «Тому що віримо в Бога»¹¹⁸. Очевидно, що останню відповідь багато опитуваних не обрали зі страху заявити про свою релігійність. Однак це також свідчить, що в багатьох із них вона не була достатньо сильна.

Проблему ставлення населення до релігійної обрядовості життєвого циклу яскраво відображає соціологічне дослідження Вінницької обласної організації товариства «Знання». На питання анонімної анкети «Чому ви охрестили свою дитину?» (питання неправильно сформульоване: обряд хрещення здійснює священник, а не батьки. — *Б.П.*) 25,17% опитаних (74 особи) послалися на віру в Бога, 20,41% (60 осіб) — на моральні міркування й батьківські почуття. Останні вважали, що хрещення гарантує їхнім дітям здоров'я та щастя, натомість релігійна мотивація в них була ослаблена. 26,87% (79 осіб) пояснювали здійснення обряду традицією. Зазвичай вони висловлювалися так: «Так уже повелося: діди та батьки наші хрестили дітей і ми хрестимо. Цей звичай не нами запроваджений, тож не нам його й скасовувати». 9,18% (27 осіб) хрестили своїх дітей, не бажаючи виокремлюватися. Деякі з них зазначали: «Всі так роблять». 11,91% опитаних (35 осіб) діяли під тиском батьків чи близьких родичів; 4,08% (12 осіб) приваблював сам обряд; 2,38% (12 осіб) ухилилися від відповіді¹¹⁹. Отже, як бачимо, осіб, що пояснювали здійснення обряду хрещення релігійними переконаннями було зовсім мало на тлі решти висловлених мотивацій.

Однією з причин більшої усталеності обряду хрещення поряд з іншими було те, що він сприймався як «магічний акт захисту здоров'я дітей. В основі його лежить одвічно присутнє будь-якій матері почуття страху за

життя дитини, намагання забезпечити їй здоров'я, добробут, щастя»¹²⁰. А обряд хрещення, згідно з поширеною думкою, давав таку надію, сприяв покращенню здоров'я, земної долі, захищав від майбутніх нещасть.

Серед мотивів здійснення обряду вінчання, крім віри в Бога, називалися традиційно народні («вінчалися наші діди і прадіди і ми не можемо відставати від них»), «вінчання — давня традиція нашого народу», «так заведено в нашому селі») та естетичні («вінчання — гарний обряд, хочемо, щоб він запам'ятався на все життя»). Крім того, часто до нього вдавалися під тиском батьків, родичів, громадської думки, а також із вірою, ніби він зміцнює сім'ю тощо¹²¹. Ці мотиви сприяли тому, що участь у цьому обряді могли брати й невіруючі. З 93 опитаних на Вінниччині віруючих, над якими був здійснений обряд вінчання, 45,16% були спонукані вірою в Бога; 19,34% вважали, що вінчання сприятиме формуванню міцної сім'ї й унеможливить чвари; 17,2% зазначали прив'язаність до традиції; 14% виконували волю батьків; 4,3% приваблював естетичний бік обряду¹²². Загалом на Вінниччині обряд вінчання на той час становив менше 1,5% із загальної кількості шлюбів¹²³. Як показало опитування, частка осіб, які його виконання мотивували своїми релігійними переконаннями, була значно меншою, ніж частка осіб, чий діти були охрещені з тих самих міркувань.

Мотивація здійснення церковного обряду поховання також відображена в соціологічних дослідженнях на Вінниччині. Із 309 опитаних людей, чий рідні були поховані за релігійним обрядом, 21,04% пояснювали свою поведінку релігійними переконаннями. До них можна додати 28% тих, які вважали, що такий обряд визначить подальшу долю небіжчика. 25,52% виконували волю померлого і не бажали відступати від традицій. 11,65% погодилися на здійснення цього акту під впливом родичів, 8,42% — щоб уникнути осуду знайомих та сусідів, 3,25% заявили, що їм подобається ритуал і 2,28% ухилилися від відповіді¹²⁴.

Похоронний обряд виявився найстійкішим тому, що смерть є найбільш важкою і травматичною подією не лише для осіб, які мають померати, а й для живих. Людське розуміння наштовхується на багато викликів. Що трапиться з померлим? Яким буде життя без них для нас? Чи продовжується життя після смерті? Ці та схожі питання є життєвими, але люди не можуть на них відповісти. Однак ритуали можуть підготувати до смерті й полегшити переживання тяжкої втрати¹²⁵. Тому вони й набули такого поширення в різних людських культурах, зокрема на теренах України. Похоронний обряд особливо був важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедні вчинки та відповідальність за них перед Богом.

Соціологічне дослідження відділу наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР, здійснене 1983 року на Івано-Франківщині, відобразило мотиви участі в релігійних обрядах (див. таблицю 3)¹²⁶.

Таблиця 3

№	Варіанти відповідей	Ті, що вагалися		Ті, що вважали себе віруючими	
		Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%
1	Визнаю силу таїнств	7	1,3	197	10,6
2	Здійснення обряду заспокоює душу, відпускає гріхи	15	2,8	381	20,7
3	Приваблює емоційність, урочистість, пишність	49	9,0	81	4,4
4	Дотримуюся традицій	465	85,5	11,71	64,2
5	Інші мотиви	8	1,4	2	0,1
	Усього	544	100	1832	100

Отже, в таблиці 3 показано, що понад 64% опитаних віруючих обрало відповідь із посиланням на традицію. Суто релігійні та психологічні мотиви вкупі були включені менш, ніж у третину відповідей.

Аналізуючи мотивацію здійснення релігійних обрядів, звернімося до розуміння цих дій із боку невіруючих. Ось цікаві міркування про здійснення релігійних обрядів невіруючої людини, яка власну невіру та мотиви поширювала на інших людей: «Усіх малих хрестять. І церква закрита, і попів нема, та на це діло попа відшукують.

Чи вірять вони в якихось там богів?

Ні. Не вірять.

Роблять так, бо здавна так робили. А чому колись це робили? Вірили? також ні. Багато у нас забобонів деяких, а віри нема.

Хрещення — це нічого не має до Бога. Це як день приєднання до своєї нації, до свого класу.

Якби бог був тут при чімсь, то логічно хрестити тоді треба як виросте і почне розуміти. Та цього не дозволяється. Хрестять, як тільки родяться.

В якій вірі родився, так і помирай. Такий неписаний закон. Зміна віри розцінюється як зрадництво, ренегатство.

Хрестять малим, щоб він став опорою своєї нації, класу, як його виховують. Адже в минулому, якби виріс і тоді обирав собі віру, то може вибрав би мусульманство, тоді їздив та арканив своїх братів по крові. І “на законном основанні”. Чи став би католиком і лани б допомагав орати братами і теж “на законном основанні”.

А так, коли іде проти закону, зраджує віру і братів своїх, то от такий Тарас Бульба скаже:

— Я тебе породив, я тебе і уб'ю! — На законном основанні. Такий закон: Смерть ренегату!»¹²⁷. Отже, ця особа пов'язувала обряд із національною традицією.

Досліджуючи релігійну обрядовість, варто коротко згадати і радянські (штучно створені) обряди життєвого циклу, метою яких було замінити релігійні. Радянська система створила ритуали, які супроводжували життя людини, — ритуали ініціації і соціальної трансформації — вступ у жовтенята, піонери, комсомольці, армійська присяга тощо. Ідею причетності до спільної справи висловлювали ритуали містеріального типу: паради, демонстрації, мітинги. Створювалися й емоційно насичувалися образи держави, батьківщини (Батьківщина-Мати), політичного устрою, ідейних натхненників (Маркс), вождів (Ленін)¹²⁸ тощо.

Радянські обряди нерідко містили значний елемент примусовості, штучності та формалізму. Свого часу доволі влучно їх охарактеризували І. Ільф і Є. Петров у статті «Мати» на прикладі октябрин: «...Була нашвидко скомпонована жахлива музично-профспілкова містерія під назвою “октябрини”. Новонародженого несли до місцевкому. Тут відбувався церемоніал вручення подарунка. Дарували завжди одне і те саме — червону сатинову ковдру. Але вже за цю ковдру голова місцевкому брав реванш: над люлькою немовляти він проголошував двогодинну доповідь про міжнародне становище... Після закінчення доповіді ледь посинілому немовляті давали ім'я: хлопчика називали Доброхім, а дівчинку — Кувалда, сподіваючись, що дітей називатимуть так усе життя»¹²⁹. На наш погляд, багато радянських обрядів не відбулося саме тому, що радянські чиновники не завжди враховували специфіку обряду як символу, а ставилися до нього як до простого звичаю, який достатньо кілька разів чи кілька десятків разів провести, щоб він вкорінився в побуті населення.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1940–80-х років частка виконаних релігійних обрядів життєвого циклу, зокрема хрещення, вінчання та поховання, невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань пошлюблених — не менш ніж у кілька разів, майже удвічі знизилася частка хрещень новонароджених. Стійкіший виявився обряд поховання. Відомі неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, зокрема комуністів, керівників радянських установ та організацій, не кажучи вже про комсомольців. Фактично у свідомості деяких людей поєднувалися дві протилежні ідеології — релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу припадає на західні області України, найменша — на південні та східні. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на півдні та сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На півдні були населені пункти, від

яких, щоб дістатися храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих у виконанні деяких обрядів і конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі з них не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення у них нових елементів. Це було притаманне не лише православним, а й римо-католикам та іншим релігійним об'єднанням. Дедалі частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не з набожності, а під впливом громадської думки, традиції. Незважаючи на зменшення загальної кількості випадків їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами, характеризувалися відносною стійкістю, позаяк Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найважливіші моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

В статтє анализируеться совершение религиозных обрядов жизненного цикла, в частности крещения, венчания и похорон в УССР. Автор отслеживает динамику выполнения обрядов, тенденции изменений в этой сфере. Освещена мотивация верующих по отношению совершения обрядов жизненного цикла.

Ключевые слова: религиозные обряды, крещение, венчание, похороны, верующие.

Bondarchuk P.M. The religious ceremonies of living cycles in the life of Ukraines' population (the middle 1940s — the middle 1980s).

The article analyzes performance of religious ceremonies of living cycle, particularly baptism, church wedding and burial. The author traces the dynamics of the performance of ceremonies, tendencies of changes in this sphere. The believers' motivation for performing religious ceremonies of living cycles is examined.

Key words: religion rituals, baptism, church wedding, burial, believers.

¹ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. — К.: Ін-т історії України НАН України. 1997. — 404 с.

² Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава: Ч. 1. — 1997. — 354 с.; Ч. 2. — 2001. — 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005. — 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.

⁴ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.; Його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. — 432 с.

⁵ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці: Рута, 2004. — 352 с.

⁶ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 432 с.; Його ж. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 роках. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.

⁷ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки // Межреспубл. филиал Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве; Под общ. ред. А.С. Онищенко. — К.: Выща школа, 1988. — С. 35–36.

⁸ Там само. — С. 76.

⁹ Там само. — С. 71.

¹⁰ Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. Дис... канд. іст. наук / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2002. — Арк. 146.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

¹² Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х — 80-ті роки) // Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Редкол. П.Г. Шемет (голова) та ін. Упоряд. В.А. Войналович, О.О. Нестуля. — Полтава, 2002. — С. 98.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4555. — Арк. 104.

¹⁵ Там само. — Арк. 68.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Гаврилюк О. Ставлення тоталітарного режиму до релігійних осередків волинського села після другої світової війни // Науковий вісник ВДУ: Журнал Волинського державного університету ім. Лесі Українки. — Філософські науки. — 1998. — № 10. — С. 103.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1281. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5668. — Арк. 1.

²⁰ Там само. — Арк. 2.

²¹ Там само. — Арк. 3.

²² Там само.

²³ Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х — 50-і роки ХХ ст. — Арк. 137.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 11.

²⁵ Демьянов А.И. Истинно-православное христианство: критика идеологии и деятельности. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. — С. 116.

²⁶ Там само. — С. 118.

²⁷ Цит. за: Войналович В.А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.) / НАН України. Ін-т історії України та ін. — Вип. 19. — К.; Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 348.

- ²⁸ Стоцький Я.В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — С. 121.
- ²⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохотні. — К.: Дніпро, 2001. — С. 93.
- ³⁰ Митрохин Л.Н. Баптизм. — Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1974. — С. 211.
- ³¹ Гаврилюк О., Григоренко С. Конфесія адвентистів сьомого дня на Волині у післявоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Мін-во освіти України. Волин. держ. ун-т ім. Лесі України. — Вип. 4. — Луцьк, 1999. — С. 80.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 8.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35–39.
- ³⁴ Там само. — Арк. 35.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ³⁶ Там само. — Арк. 27.
- ³⁷ Там само. — Арк. 28.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 52.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 77–79.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5663. — Арк. 35.
- ⁴¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 5928. — Арк. 12.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 323. — Арк. 141.
- ⁴³ Там само. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ⁴⁴ Катунский А.Е. Старообрядчество. — М.: Политиздат, 1972. — С. 88.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 39.
- ⁴⁷ Стоцький Я. Українська греко католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). — С. 252.
- ⁴⁸ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. — 1999. — № 1. — С. 38.
- ⁴⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 26.
- ⁵¹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 200.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 31.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 41.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 27.
- ⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 80–81.
- ⁵⁷ Там само. — Оп. 25. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 1508. — Арк. 13.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 663. — Арк. 4 зв.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ⁶¹ Там сам. — Арк. 8–9.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 183. — Арк. 48.

- ⁶³ Там само. — Спр. 330. — Арк. 57.
- ⁶⁴ Див.: Там само. — Спр. 294. — Арк. 41.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 16.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 75. — Арк. 38.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 80. — Арк. 3.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 4.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 5.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 6.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 8.
- ⁷² Там само. — Арк. 11.
- ⁷³ Там само. — Арк. 18.
- ⁷⁴ Там само. — Арк. 20.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 23.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 10.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 29.
- ⁷⁸ Там само. — Арк. 27.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 28.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 29.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 36.
- ⁸² Там само. — Арк. 33.
- ⁸³ Григоренко В. Если без предвзятости... // Наука и религия. — 1987. — № 12. — С. 19.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2403. — Арк. 33.
- ⁸⁵ Демьянов А.И. Религиозность: тенденция и особенности проявления: (социально-психологический анализ). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — С. 130.
- ⁸⁶ Харчев К.М. Гарантии свободы // Наука и религия. — 1987. — № 11. — С. 23.
- ⁸⁷ Єленський В. З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. — 1991. — № 1. — С. 7.
- ⁸⁸ Там само. — С.6-7.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 9. — Арк. 56.
- ⁹⁰ Там само. — Спр. 76. — Арк. 109.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 146.
- ⁹² Там само. — Арк. 166.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. — Арк. 163.
- ⁹⁵ Там само. — Спр. 24. — Арк. 156.
- ⁹⁶ Там само. — Арк. 110–111.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 131.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 144.
- ⁹⁹ Там само. — Спр. 24. — Арк. 163.
- ¹⁰⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 98.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 99.

- ¹⁰² Там само. — Арк. 100.
- ¹⁰³ Сиксай А.А. Критика идеологии современного реформаторства: Дис... канд. филос. наук / КГУ им. Т.Г. Шевченка. — К., 1972. — Арк. 153.
- ¹⁰⁴ Єленський В. Українська іудаїка // Людина і світ. — 1991. — № 6. — С. 45; Його ж. Відновлюючи втрачені цінності: іудаїзм у контексті політичної історії України після жовтневого періоду // Політика і час. — 1991. — № 16. — Листопад. — С. 72.
- ¹⁰⁵ Козлова К.И. Изменения в религиозной жизни и деятельности молоканских общин // Вопросы научного атеизма. — Вып. 2. — М., 1966. — С. 320.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Носова Г.А. Обряд крещения: традиции и современность // Вопросы научного атеизма. — М., 1986. — Вып. 34. — С. 252.
- ¹⁰⁸ Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь: Таврия, 1989. — С. 153–154.
- ¹⁰⁹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру... — С. 210.
- ¹¹⁰ Дарманський П. Обряд у житті людини. — К.: Політвидав України, 1974. — С. 55–56.
- ¹¹¹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання / Т-во «Знання» УРСР. — К., 1988. — С. 27.
- ¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 377. — Арк. 14.
- ¹¹³ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 26.
- ¹¹⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру. — С. 198.
- ¹¹⁵ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 38.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 40–41.
- ¹¹⁷ Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання: Дис... канд. філос. наук / Мін-во вищої і середньої освіти УРСР; КДУ ім. Т.Г. Шевченка. — К., 1966. — Арк. 120.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 17.
- ¹¹⁹ Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 22–25.
- ¹²⁰ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 41–42.
- ¹²¹ Там само. — С. 68–69.
- ¹²² Свободний П.П., Калінчук А.О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — С. 22.
- ¹²³ Там само. — С. 24.
- ¹²⁴ Там само. — С. 23–24.
- ¹²⁵ Ingpen R., Wilkinson Ph. A celebration of Customs and Rituals of the world. — New York: Facts on file, 1994. — P. 96.
- ¹²⁶ Москалец В.П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 66.
- ¹²⁷ НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 588. — Арк. 195.
- ¹²⁸ Сафронов А. Религиозные психопрактики в истории культуры. — Х.: ХГАК, 2004. — С. 99.
- ¹²⁹ Цит. по кн.: Филатов А. О новых и старых обрядах. — [М.:] Профиздат, 1967. — С. 46–47.